

معرفی و نقد کتاب الگوهای ساخت واژه در زبان فارسی

زهرا زندی مقدم (فرهنگستان زبان و ادب فارسی)

الگوهای ساخت واژه در زبان فارسی، حسین سامعی و ملیحه تفسیری، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران ۱۳۹۳، ۳۱۰ صفحه.

کتاب الگوهای ساخت واژه در زبان فارسی تألیف حسین سامعی و ملیحه تفسیری برگرفته از طرح پژوهشی «الگوهای ساخت واژه در زبان فارسی» است که در سال‌های پایانی دهه ۷۰ در گروه واژه‌گزینی فرهنگستان زبان و ادب فارسی مطرح شد. در این طرح، تنی چند از پژوهشگران گروه واژه‌گزینی با سرپرستی و نظارت علمی دکتر حسین سامعی به جمع‌آوری اطلاعات پرداختند.

این مجموعه با هدف دستیابی به روش‌های گوناگون و صحیح ساخت واژه در زبان فارسی و استخراج قواعد حاکم بر فرایندهای طبیعی ساخت واژه و شرایط عملکرد هر قاعده در زبان فارسی فراهم آمده است.

کتاب الگوهای ساخت واژه در زبان فارسی بانک اطلاعاتی قواعد واژه‌سازی طبیعی زبان فارسی است. منظور از قاعده یک الگوی معین واژه‌ساختی است که بخشی از دانش زبانی سخن‌گویان فارسی‌زبان است و برای ادراک یا تولید واژه‌های غیربسیط (مرکب) تازه، به صورتی منظم، به کار گرفته می‌شود. منظور از قواعد طبیعی آن قواعدی است که اهل زبان در کاربردهای زبانی روزمره خود به کار می‌گیرند و بخشی از توانایی طبیعی و نسبتاً فعال زبان آنان محسوب می‌شود.

به کمک این بانک اطلاعاتی، می‌توان دستورالعمل کلی برای ترکیباتی که به صورت قاعده‌مند ساخته می‌شوند، ارائه کرد.

منظور از زبان فارسی گونه معیار (گفتاری و نوشتاری) این زبان است، یعنی زبانی که فارسی‌زبانان امروز ایران از آن به عنوان وسیله‌ای برای ارتباط کلامی، انتقال اطلاعات، آموزش و نیز خلق آثار ادبی بهره می‌گیرند. بنابراین، فرایندهای واژه‌سازی در گونه‌های غیرمعیار (گویش‌های داخل و خارج ایران) و نیز گونه‌های تاریخی (فارسی میانه، باستان و جز آن) مورد بررسی قرار نگرفته است.

مخاطبان اصلی این مجموعه کسانی هستند که به صورتی حرفه‌ای با مسئله واژه‌سازی سر و کار دارند، مانند اعضای کارگروه‌های تخصصی واژه‌گزینی.

بنا به گفته مؤلفان، روش کار در این پژوهش بدین نحو بوده است که ابتدا الگوهای واژه‌سازی در قالب مجموعه‌ای محدود و معین از قواعد متمایز و مشخص بازنموده شدند. در جزوه نخست، پسوندهای فارسی بررسی و به مسئله ساخت واژه با استفاده از پسوند پرداخته شده است؛ همچنین معنا و نوع اجزای ترکیب، معنا و نوع ترکیب حاصل، سبک و زیایابی و فراوانی آن با شواهد ارائه شده است.

پیکره زبانی این تحقیق واژه‌هایی است که فارسی‌زبانان در انواع تولیدات زبانی خود — اعم از گفتاری، نوشتاری، ادبی یا علمی — به کار می‌برند. استخراج قواعد از طریق مراجعه به این پیکره و دسته‌بندی صوری و معنایی آن صورت گرفته است. دستیابی به مجموعه‌ای واحد از ویژگی‌های ساختی، دستوری، معنایی و سبکی ملاک تعیین دسته‌های گوناگون و

تعلق هر یک از آنها به یک قاعده معین بوده است. اطلاعات ساختاری، دستوری، معنایی و سبکی و آماری هر یک از قواعد، که از رهگذر مقایسه دائمی داده‌ها با یکدیگر و مراجعه مکرر به پیکره زبانی و آثار موجود فراهم آمده، به همراه شواهد هر قاعده، بر روی یک کاربرگه ضبط شده و هر کاربرگه نماینده یک قاعده است. مجموعه کاربرگه‌ها، که در واقع، تصویری است از داده‌های واژه‌ساختی زبان فارسی، در یک برنامه بانک اطلاعاتی ذخیره شده است. ذخیره‌سازی واژه‌ساختی این طرح در برنامه رایانه‌ای به ایجاد بانکی از داده‌ها انجامید که می‌توان، با مراجعه به آن، به انواع اطلاعات واژه‌ساختی دسترسی یافت. داده‌های این بانک می‌تواند اطلاعاتی را در یک حوزه یا، هم‌زمان، در چند حوزه جستجو کند: ساخت قاعده، نوع آغاز، معنای آغاز، نوع پایانه، معنای پایانه، نوع ترکیب. این مجموعه، افزون بر دیباچه، مشتمل است بر پیشگفتار و بخش‌های اصطلاحات و نشانه‌ها، قواعد، الگوهای واژه‌سازی، نمایه‌ها و کتابنامه.

کتاب، که در ۳۱۰ صفحه تنظیم شده، با دیباچه گروه واژه‌گزینی آغاز می‌شود. در این بخش به پیشینه تحقیق و معرفی تنی چند از پژوهشگران گروه واژه‌گزینی، که نام آنها در صفحه اطلاعات کتاب ذکر شده و در انجام این طرح و گردآوری اطلاعات تحت سرپرستی و نظارت علمی دکتر حسین سامعی همکاری داشته‌اند، اشاره شده است. همچنین، در ادامه، یادآوری شده که نسخه کامل اولی در سال ۱۳۸۵ به صورت نرم‌افزاری در فضای اکسل طراحی، ویرایش و حروف‌نگاری شده است. در سال ۱۳۹۰، پس از مشورت با چند تن از همکاران، برنامه جدیدی برای انتقال اطلاعات ذخیره‌شده در نرم‌افزار به صورت یک اثر چاپی ارائه شد و، براساس آن برنامه، مجموعه حاضر تدوین گردید.

در پیشگفتار به این مسئله اشاره شده که این مجموعه بانک اطلاعاتی قواعد واژه‌سازی طبیعی زبان فارسی است و به هر یک از اصطلاحات به‌کاررفته در این تعریف، نظیر قاعده، قواعد طبیعی و زبان فارسی به طور مستقل پرداخته شده است. سپس مخاطبان اصلی این مجموعه معرفی شده‌اند. در ادامه، به بخش‌های دیگر این مجموعه اشاره شده است. این مجموعه بر این فرض استوار است که همه قواعد واژه‌ساختی تنها از دو سازه تشکیل

می‌شوند؛ بنابراین، اگر در ساختمان کلمه‌ای بیش از سه سازه مشاهده شود، به این معنی است که در ساختمان آن بیش از یک قاعده اعمال شده و نمونه آن ارائه گردیده است. پس از آن، تعریفی از مفهوم ترکیب ارائه و به عناصر سازنده یک ترکیب اشاره شده است. به دست دادن تعریفی از عناصر ثابت و متغیر موضوع بعدی این بخش است.

در ادامه، به تعریف الگو و انواع آن پرداخته شده است و، در سه قاعده از قواعد ارائه شده، به نقش کلیدی عنصر ثابت اشاره گردیده است. در سه قاعده، عنصر ثابت وجود ندارد و نقش کلیدی به عهده رابط میان دو عنصر متغیر/ ستاک موجود در این قواعد است. در یکی از قواعد، سه نوع رابطه میان ستاک‌ها برقرار می‌شود: تباین، تتابع و تکرار. سپس هریک از این روابط توضیح داده شده است. در دو قاعده، سه نوع رابطه میان ستاک‌ها برقرار است: وصف، اضافه، اسناد. سپس به هر یک از آنها پرداخته شده است. پس از آن، ستاک یا ستاک‌هایی که در ساخت یک ترکیب شرکت دارند و نوع یا نوع دستوری آن ستاک معرفی گردیده است. انواع دستوری اشاره شده در این مجموعه عبارت‌اند از: اسم، صفت، قید، فعل، عدد، صوت و لفظ، که هریک از آنها در بخش اصطلاحات و نشانه‌ها تعریف شده‌اند. مورد بعدی در متن قواعد تنها به آن انواع دستوری اختصاص دارد که مصادیق یک قاعده تقریباً به صورتی منظم و قاعده‌مند، و نه اتفاقی، در آنها به کار رفته‌اند.

پس از پیشگفتار و پیش از پرداختن به قواعد، بخش «اصطلاحات و نشانه‌ها» آمده است. در این بخش، ابتدا نشانه‌ها، که مشتمل بر زیرمجموعه‌های «نشانه‌ها» و «نشانه‌های الگوها» است، ارائه شده است. بخش بعدی «اصطلاحات» است، که به معرفی اصطلاحاتی چون بافت معنایی (معنای سازه‌ها)، بسامد، روابط ستاک‌ها، زایایی، ساخت قواعد، سبک، معنی ترکیب، نوع دستوری اختصاص دارد.

«قواعد» عنوان بخش بعدی این مجموعه است. در بخش قواعد - که بخش مرکزی این مجموعه به شمار می‌رود - برای هر قاعده این اطلاعات درج شده است: الگو، سازه‌ها، نوع دستوری سازه‌ها، نوع دستوری حاصل ترکیب، مقوله معنایی سازه‌ها. مقوله معنایی حاصل ترکیب، میزان زایایی، میزان فراوانی مصادیق، سبک مصادیق، شواهد موجود و پاره‌ای

یادداشت‌های پراکنده دربارهٔ ساخت یا کاربرد ترکیبات.

به علاوه، هر قاعده با یک نشانهٔ انحصاری مشخص شده است. اطلاق یک نشانهٔ معین به هر قاعده و آرایش قواعد برحسب نشانه‌ها اجازه می‌دهد، در ویرایش‌های متوالی این مجموعه، به عنوان یک سامانهٔ باز، امکان حذف، اضافه، تجزیه یا ادغام پاره‌ای از قواعد به راحتی فراهم باشد، بی‌آنکه نشانه یا جایگاه قواعد دیگر تغییر کند.

الگوهای واژه‌سازی با عناوینی چون فرایندهای اسم‌ساز، فرایندهای صفت‌ساز و فرایندهای قیدساز فهرست شده‌اند.

بخش پیش از بخش پایانی «نمایه‌ها» است، که به ترتیب، برحسب عناوینی همچون بافت معنایی، پسوند، پیشوند، فرایندهای اسم‌ساز، فرایندهای صفت‌ساز، فرایندهای قیدساز، معنی ترکیب، نوع آغاز و نوع پایانه ارائه شده است. این نمایه‌های چندگانه امکان جست‌وجو و بازیابی منظم قواعد را براساس یک یا بیش از یکی از اطلاعات مندرج در آنها (سازه، نوع، معنی، سبک، بسامد و زیایی) فراهم می‌کند. ارجاع در این نمایه‌ها به کمک نشانهٔ قواعد، و نه شمارهٔ صفحه، انجام گرفته است. «کتابنامه» پایان‌بخش این کتاب است.

تعاریف ارائه‌شده در آغاز کتاب از مزایای این اثر محسوب می‌شود. مؤلف اثر در پی آن بوده است که، بر مبنای اصول واژه‌سازی، نکات راهگشایی را در اختیار واژه‌گزینان قرار دهد. تفکیک بخش‌ها و موضوعات از دیگر فواید این کتاب است. به رغم مباحث و اصطلاحات تخصصی این کتاب، زبان ساده و روان مؤلف به درک بهتر خواننده کمک شایانی می‌کند.

وجود نکته یا نکته‌های موجود در پایان هر قاعده مزیت دیگر این مجموعه است. در این قسمت به برخی نکات مهم و ارزشمند اشاره شده است، از جمله اینکه در ترکیبات پیچیده، گاهی یک ساختار واحد دو مقولهٔ متفاوت تولید می‌کند؛ برای مثال، ساختار «به + اسم (چیز)» هم صفت می‌سازد (مانند اقدام بموقع) و هم قید (مانند به موقع اقدام کرد). توضیح مربوط به این پیشوند در صفحهٔ ۵۱، «نکتهٔ ۲» آمده است. افزون بر این ویژگی، در بخش «نکته‌ها»، به برخی ویژگی‌های آوایی ترکیبات نیز اشاره شده است؛ برای نمونه، می‌توان به توضیحی که در صفحهٔ ۲۰۴، بخش مربوط به نکتهٔ پسوند «-ی» آمده، اشاره کرد:

از آنجا که این وند، در اینجا و در سایر قواعد مشابه آن، تنها از یک مصوت تشکیل شده است و آغازهای آن ساخت‌های آوایی متنوعی دارند، در هنگام الحاق آن، تغییرات آوایی در ترکیبات حاصل صورت می‌گیرد. نگاه کنید به ذیل قاعدهٔ ۴۰۰۰۱.

در این کتاب به مواردی اشاره نشده است، از جمله آنکه تصریح نشده که پیکرهٔ زبانی مورد استفاده در این اثر از چه منبع و یا منابعی اقتباس گردیده است. از جمله موارد دیگری که در این مجموعه بدان اشاره نشده، موانع واژه‌سازی است که از آن جمله می‌توان به «محدودیت‌های واژه‌سازی»، که هسپلمت^۱ (۲۰۰۲) دلیل نیمه‌زایا بودن قواعد در ساخت‌واژه را وجود این محدودیت‌ها می‌داند، و یا پدیدهٔ مسدودسازی، که یکی دیگر از عواملی است که عملکرد قواعد واژه‌سازی را دچار اختلال می‌کند، اشاره کرد.

تمرکز اصلی کتاب بر فرایندهای ترکیب و اشتقاق است و به سایر فرایندهای واژه‌سازی چندان توجهی نشده است.

از نظر رسم‌الخط، کتاب مورد وصف، در اکثر موارد، به‌ویژه از نظر فاصله‌گذاری، از قواعد مندرج در جزوهٔ دستور خط فارسی فرهنگستان تبعیت کرده است؛ با وجود این، صورت‌هایی نظیر «فعلگروه» و «صفتگروه» (ص ۱۶، مورد ۱۶، س ۵ و ۶) و «ساخت واژه» (عنوان روی جلد) که با قواعد دستور خط فرهنگستان همخوانی ندارد، در آن مشاهده می‌شود.

کتابنامه

اسلامی، محرم و محمود بی‌جن‌خان (۱۳۸۴)، به کوشش علی کافی، «واژه‌گزینی و واج‌آرایی»، مجموعه مقالات دومین هم‌اندیشی واژه‌گزینی و اصطلاح‌شناسی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
حسینی بهشتی، ملوک‌السادات (۱۳۹۲)، ساخت‌واژه، اصطلاح‌شناسی و مهندسی دانش، تهران: نشر چاپار.
حق‌شناس، علی محمد (۱۳۷۰)، «بلوای واژه‌سازی»، مقالات ادبی، زبان‌شناختی، تهران: نیلوفر.
سامعی، حسین (۱۳۷۵)، واژه‌سازی در زبان فارسی: یک انگارهٔ نظری، رسالهٔ دکتری، تهران: دانشگاه تهران.

_____ (۱۳۷۶)، «الگوهای واژه‌سازی در زبان فارسی: گزارشی از یک طرح پژوهشی»، نامهٔ

فرهنگستان، سال سوم، شماره سوم (مسلسل ۱۱)، ص ۱۷۵-۱۸۳.
صادقی، علی اشرف (۱۳۷۰-۱۳۷۲)، «شیوه‌ها و امکانات واژه‌سازی در زبان فارسی معاصر» (۱-۱۲)،
نشر دانش، شماره‌های خرداد و تیر ماه ۱۳۷۰ تا آذر - اسفند ۱۳۷۲.
طباطبائی، علاء‌الدین (۱۳۸۲)، ساختمان اسم و صفت مرکب در زبان فارسی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
_____ (۱۳۹۵)، ترکیب در زبان فارسی؛ بررسی ساختاری واژه‌های مرکب، تهران: پردیس دانش.
طیب، محمدمتقی (۱۳۸۴)، «اهمیت ساختار موسیقایی در واژه‌گزینی»، مجموعه مقالات دومین
هم‌اندیشی واژه‌گزینی و اصطلاح‌شناسی، به کوشش علی کافی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب
فارسی، ص ۴۵۶-۴۶۸.
عباسی، آریتا (۱۳۸۴)، زایایی در فرایند اشتقاق زبان فارسی، رساله دکتری، تهران: دانشگاه تهران.
فرهنگ واژه‌های مصوب فرهنگستان: دفتر اول (۱۳۸۴)، گروه واژه‌گزینی فرهنگستان، تهران: فرهنگستان
زبان و ادب فارسی.
کافی، علی (۱۳۷۱)، «بررسی واژه‌های فرهنگستان اول»، تهران: نشر دانش، سال دوازدهم، شماره سوم،
فروردین و اردیبهشت، ص ۳۳-۴۱.
کشانی، خسرو (۱۳۷۱)، اشتقاق پسوندی در زبان فارسی امروز، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
کلباسی، ایران (۱۳۷۱)، ساخت اشتقاقی واژه در فارسی امروز، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات
فرهنگی.

- Aitchison, J. (2003), *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*, third edition, Oxford: Blackwell Publishing.
- ARONOFF, M. and K. FUEDEMAN (2005), *What is Morphology?*, Oxford: Blackwell Publishing.
- BAUER, L. (1983), *English Word-Formation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Booij, G. (2005), *The Grammar of Words*, Oxford: Oxford University Press.
- CRUSE, D. A. (2003), "The Lexicon", *Handbook of Linguistics*, M. ARONOFF and J. REES-MILLER (eds.), Oxford: Blackwell Publishing.
- HASPELMATH, M. (2002), *Understanding Morphology*, London: Arnold.
- LIEBER, R. (2004), *Morphology and Lexical Semantics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- MATHEWS, P. (1991), *Morphology*, second edition, Cambridge: Cambridge University Press.

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی